

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.1

УДК 321.011.5

*Гапоненко В. А., Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова,
Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана*

ЦІННІСНІ ПЕРЕДУМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ
ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано взаємозв'язок політичних цінностей та ефективності демократичних політичних інститутів. Обґрунтовано доцільність розглядати свободу самовираження як основну цінність в структурі демократичної політичної культури. Доведено, що демократичні інститути можуть ефективно функціонувати лише за умови їхньої відповідності суспільним цінностям громадян. Історичні факти свідчать, що первинними можуть бути як цінності, так і демократичні інститути. Однак, в умовах гібридних політичних режимів, попри формальну наявність демократичних інститутів цінності залишаються авторитарними у зв'язку з утвердженням неформальних неінституціоналізованих політичних відносин.

Спростовано гіпотезу щодо стрімкого формування демократичних цінностей у ході Революції гідності. В Україні внаслідок тривалого авторитарного минулого провідною рисою політичної культури є державний патерналізм, соціальна апатія, відсутність особистої відповідальності та ініціативи. Тому попри значну активізацію соціального капіталу, громадяни вдалися до не конвенційних форм політичної участі, що засвідчує гібридний неінституціоналізований характер демократії. На сучасному етапі переважна більшість громадян схильні поступатись демократичними цінностями на користь безпеки. Це пояснюється кризовим станом функціонування політичної системи, постійними суспільними зрушеннями та конфліктами.

Вказано на необхідність розв'язання ціннісної дилеми свобода versus безпека в контексті подальшої інституціоналізації демократії. З'ясовано, що основний механізм стимулювання самовираження особистості базується на активізації соціального капіталу за допомогою розвитку альтернативних форм групової ідентифікації, створення мережі добровільних організацій, налагодження горизонтальних комунікативних зв'язків.

***Ключові слова:** політичні інститути, інституціоналізація демократії, гібридний політичний режим, політичні цінності, ідеологічний вакуум, автономність особи.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В Україні попри формально встановлену демократію, досі не відбулось її консолідації. Це пояснюється невідповідністю запроваджуваних інститутів переважаючим у суспільстві цінностям. Адже, особливістю перехідних суспільств є розчарування в існуючому політичному устрої і скептичність населення, що призводить до кризи легітимності політичних інститутів. У більшості громадян недостатньо розвинені почуття індивідуальної відповідальності та ініціативи, переважає схильність до державного патерналізму.

Тому **метою** статті є з'ясування ціннісних передумов ефективного функціонування демократичних політичних інститутів та пошук шляхів їхнього формування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Теоретичні дослідження ціннісних передумов формування демократії здійснюється рядом західних теоретиків. Зокрема, актуальними щодо сьогоденних українських реалій є дослідження Ф. Гайека [1], С. Гантінгтона [2], Ф. Закарії [3], Р. Інглхарта [4], Г. О'Доннелла [5], Р. Пантама [6]. Ґрунтовно ця проблематика розроблена і у вітчизняних дослідженнях демократії (О. Бабкіна [7], С. Бульбенюк [8], О. Новакова [9], Ю. Мацієвський [10], М. Розумний [11]). Здобутком вказаних праць є обґрунтування тези про необхідність формування демократичних цінностей як передумови функціонування політичних інститутів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. На сучасному етапі інституціоналізації демократії дослідники констатують позитивні зрушення у формуванні демократичних цінностей, активізацію політичної участі. Водночас, загострюється протистояння цінностей свобода/безпека, що створює загрозу подальшій демократизації в Україні. Подвійний характер формування політичних цінностей в Україні актуалізує проблему пошуку шляхів сприяння встановленню демократичних цінностей.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів.

Сучасні дослідження ціннісних аспектів демократизації політичної системи доводять, що необхідною передумовою демократії є пріоритет цінності свободи, самовираження, автономності особи над цінностями виживання (безпеки, соціальної захищеності). На їхній погляд, ці групи цінностей мають дихотомічний характер. Вони можуть за деяких обставин вступати у конфлікт. Це проявляється в історичних традиціях, методах і цілях політичного управління та способах правової регламентації функціонування політичних інститутів.

Так, якщо переважає схильність громадян до свободи, то йдеться про англосаксонську систему права з негативним закріпленням прав і свобод людини, розвинуте громадянське суспільство. Натомість, пріоритет цінностей безпеки сприяє утвердженню романогерманської системи права, сильного державного механізму. У першому випадку політичний ідеал полягає у праві людини не бути забов'язаною робити певну дію. Це передбачає резервованій за індивідом простір, який не може бути зайнятий ні іншим суб'єктом, ні державою. Інше пояснення феномену свободи означає обов'язок людей підкорятись тільки законам, у розробці яких вони самі брали участь.

Історично таким чином формувались політичні системи Англії та Франції. Англійська модель політичної системи забезпечила найбільш повний розвиток громадянських свобод, сумісних із захистом цінності особистості. Французька ж революція висунула на перший план ідею рівності, підкоривши їй ідею свободи.

Англія XVIII-XIX ст. на відміну від Франції й інших європейських країн являє собою приклад високо розвинутого (для свого часу) громадянського суспільства. Великобританія обмежує монархію, втручання держави, захищає свободи особи. Саме тут громадська думка вперше стає фактором політичного життя одночасно з формуванням середнього класу.

У Франції ж, навпаки, розвиток держави випереджав розвиток громадянського суспільства, тому всі спроби адаптації політичних структур до відносин, що змінювалися, відбувалися «зверху». Тільки згодом, в процесі тривалої еволюції, сформувались відповідні до встановлених політичних інститутів цінності.

У сучасному світі можемо знайти ряд прикладів сформованості цінностей самовираження без їхнього відповідного інституційного стимулювання. В авторитарних державах відсутність свободи в політичній сфері та масової політичної участі, співіснує з повною свободою в інших сферах суспільного життя і невтручанням в ці сфери держави, яка обмежується вирішенням політичних проблем. У такий спосіб було створено об'єктивні передумови демократизації. Наприклад, успішний на шлях побудови демократії продемонструвала Південна Корея, коли опозиційні партії шляхом демократичних виборів прийшли до влади. Позитивно оцінюються дослідниками перспективи демократизації таких держав як Китай і В'єтнам. Там всі основні ресурси було спрямовано на економічний розвиток, залишивши незмінними авторитарні політичні інститути. Проте дослідження цінностей їхнього суспільства дають підстави давати оптимістичні прогнози щодо встановлення демократії в її універсальному розумінні [4, с.228].

Відомі і протилежні випадки, коли демократичні конституції співіснують з ознаками авторитаризму, а демократичні права мають формальний характер (Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Туреччина).

Таким чином, демократичні політичні інститути не ефективні без їхнього утвердження у масовій політичній свідомості у вигляді відповідної системи цінностей. Однак, розглядаючи досвід пострадянських держав, та України зокрема мусимо визнати, що цінності свободи та самовираження не можуть бути сформовані в умовах недемократичних методів політичної взаємодії.

В Україні внаслідок тривалого впливу тоталітарно-авторитарних методів управління, відсутні стали уявлення про свободу. Вона сприймається як нічим не обмежена. Як наслідок, виникає важкий конфлікт між особистою свободою й державною владою. Перехід до демократії у пострадянських країнах розглядався на рубежі 80-90х років як безумовне благо, що мало принести значні переваги, подолати всебічну кризу радянської політичної системи, вирішити

соціально-економічні проблеми. Тільки останнім часом в українських громадян з'являється усвідомлення того, що демократія – це не тільки свобода, а тим більше всюдозволеність, а, в першу чергу, законслухняність, повага до прав та свобод інших, здатність і готовність взяти на себе відповідальність за громадські справи.

На жаль, за роки незалежності динаміка формування нових політичних цінностей не надто позитивна. Так, за результатами соціологічних досліджень американських дослідників Роуза Р. та Херпфера Х. у 1996 р. частка «жорстких опонентів демократії», незадоволених одночасно теперішнім та майбутнім режимом в українському суспільстві приголомшлива – 49 % проти 21 % у Центральній та Східній Європі [12].

Опитування громадської думки 2003 року показали, що, коли респондентів попросили оцінити теперішню та комуністичну системи з точки зору ефективності економіки, оцінки теж були на користь колишньої системи проти теперішньої. 47% населення України були дуже незадоволеними і 38 % дещо незадоволеними станом розвитку вітчизняної економічної системи, в той час як цілком задоволеними виявились лише 3%. У дилемі свобода/порядок більшість (52%) надає перевагу порядку [13].

Категорія «демократія» розуміється як дещо позитивне та прогресивне в політичному житті або протилежне радянській тоталітарній добі. На думку 66% громадян терміну «демократія» відповідають права людини, 60% – відсутність безробіття, 55% – опіка пенсіонерів державою, 48% – відсутність корупції серед чиновників. Набагато рідше згадувались такі засади демократії як свобода вибору, слова та волевиявлення [13]. Тобто, економічні труднощі є домінуючим чинником, що формує ставлення громадян до багатьох політичних питань, зокрема демократизації. Це поглиблює кризу легітимності влади.

Пояснити цей факт можна фрагментарною модернізацією, неузгодженістю розвитку економічної і політичної сфер в Україні, що сприяє нехтуванню принципом індивідуальної свободи на користь захищеності, покірності, відсутності ризиків. Тобто, типовою для політичних систем, що трансформуються, стає. За словами класиків вибираючи стабільність політичні еліти роблять ставку на авторитаризм [2].

Як наслідок, недостатньо розвинені почуття індивідуальної відповідальності та ініціативи, схильність до державного патерналізму стають причиною соціальної апатії та аполітичності суспільства. «Зовнішні (декларативні) інституційні чинники патерналізму знімаються, залишаючись складовою мислення і приватних розрахунків громадян» [14, с.97].

Соціологічні дані спростовують оптимізм публіцистів щодо позитивних зрушень у формуванні політичної свідомості та демократичних цінностей зокрема у процесі та після Революції Гідності. Центр соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» наводить наступні дані та аналітичні висновки. Цінність Безпеки для українців у порівнянні з 2013 р., суттєво не змінилась та є досить високою. Для українців найбільш важливою цінністю на даний момент є Безпека, а найменш значущою – Ризик-Новизна [15].

Загальноукраїнське соціологічне дослідження 2017 р. вказує на те, що найактуальнішими проблемами для більшості опитаних є війна на Сході України (51,3%). Прослідковується тенденція до вибору населенням здебільшого мирних та не надто радикальних форм протесту. Так, більшість респондентів готові вдаватися до таких форм протестної активності як участь у виборах (58,9%) та підписання петицій та звернень (26,7%). Більшість опитаних (59,9%) на даний момент не підтримали б організацію нового Майдану. Лише 9,2% тих, хто готовий особисто взяти участь в новому Майдані [15].

Тобто, попри значну активізацію населення та громадянського суспільства, безпека є домінуючою суспільною свідомістю. Безумовно, це наслідок всебічної кризи. Адже, в умовах стабільності в суспільстві формуються певні норми свободи. Навіть розглянуті як недостатні певними соціальними групами, ці норми все-таки є фактами масової свідомості. У періоди різких соціальних зрушень норми свободи починають руйнуватись – і це створює умови для виникнення конфлікту між особистою свободою й новими нормами. За словами Ф.Закарії: «Введення демократії в розколотих суспільствах лише заохочує націоналізм, етнічні конфлікти і навіть війни. Організувати собі масову підтримку простіше за все на расовому, етнічному чи релігійному ґрунті» [3, с.117].

Це підтверджує новітня історія України. Основні політичні гравці використовують національні почуття для політичної риторики, чим провокують розкол суспільства. Заклики національного самовизначення почали застосовуватись з метою маніпулювання громадською думкою. Держава

виправдовує власне втручання в різні сфери життя суспільства та використання різних методів діяльності, в тому числі протиправних, ставлячи за мету розбудову нації. Водночас, відповідальність за прорахунки власного уряду покладається на зовнішнього ворога. Прикладами цього можуть служити суперечки про необхідність другої державної мови, регіональний поділ та протиставлення інтересів різних територіальних соціальних груп в Україні.

Отже, в Україні утвердились недемократичні методи здійснення влади, переважають неформальні та неінституціоналізовані методи політичної гри. Політична система постійно функціонує в умовах нестабільності та кризи. Як наслідок утверджуються такі риси політичної культури в умовах гібридного режиму як атрофованість здатності людини до громадянської діяльності внаслідок тривалої апатії до суспільно-політичних процесів за комуністичного режиму, мінімальну схильність до особистої відповідальності та ініціативи, вороже ставлення до підприємницької діяльності та збільшення обсягів приватної власності, відсутність переконаності в ідеалах та цінностях ліберальної демократії. Політичні інститути виявляються неефективними. Це перешкоджає формуванню цінності самовираження. Формується замкнене коло, яке Ю. Мацієвський назвав «пасткою гібридності» [10]. Таким чином, демократичні цінності не можуть сформуватись об'єктивно навіть у віддаленій перспективі.

Такий висновок вказує на одну із стратегічних цілей державної політики демократизації в Україні. Це активізація соціального капіталу, що сприятиме формуванню цінностей самовираження та свободи.

Поруч з класичними інститутами громадянського суспільства має стимулюватись виникнення та розвиток альтернативних видів групової ідентифікації, зокрема неформальних об'єднань громадян, самоврядних територіальних громад. Такі спільноти стануть потужним каналом інформації, виконують функцію протидії розширенню державних функцій. До названих форм соціального капіталу можемо додати також і запропоновані Р. Патнамом національні екологічні організації, некомерційні агентства обслуговування, групи підтримки [6]. Не варто забувати і про важливість таких соціальних інститутів як сім'я та добросусідство, що мають бути серед центральних пріоритетів державної політики.

Сприяння індивідуальності осіб забезпечує модульність або автономність осіб. У справді демократичному суспільстві не повинні існувати стереотипи поведінки та життя. Первинною має бути особиста приватна роль, а не соціальна. Індивідуальність також означає толерантне ставлення до людей, що не є громадянами даної держави, проте користуються такими ж невід'ємними особистими правами.

Надання автономності особі означає в першу чергу повагу до індивіда збоку демократичного уряду проявами такої поваги є винятки у дотриманні закону, що суперечить сумлінню особистості, а також – терпиме ставлення до дискримінації та обмеження права на свободу об'єднання, якщо це виправдано вимогами свободи індивідуального самовияву.

Також етап консолідації демократії в Україні неможливий без чіткого уявлення про цілі, які треба досягти. Основою для втілення того чи іншого ідеалу є ціннісні установки суб'єктів політики. Не знаючи шкали цінностей, що визначають суб'єктивні цілі та установки учасників політичного процесу, неможливо пояснити їхній раціональний вибір. Сприятливий для суспільства вихід може бути досягнутий лише за наявності у влади чітких уявлень щодо кінцевої мети перетворень та адекватних цьому засобів, волі та рішучості у здійсненні загальнонаціональних завдань, за умови існування належного ступеня згоди суспільства з цими завданнями і шляхами їх виконання.

Формування уявлення про цілі та перспективи політичного розвитку, створення довготермінових стратегічних планів політичних трансформацій допоможуть перевести демократизацію із суто спонтанного розвитку в суспільно регульоване русло.

Формування у членів суспільства здатності до супротиву обмеженню політичної свободи. Суттєву роль у цьому процесі відіграє наявність публічних обговорень, дискусій, можливостей висловлення думок та їх вплив на перебіг політичних подій. Існування незалежних патріотично налаштованих ЗМІ можуть бути ефективним механізмом деліберативної демократії – демократії раціонального обговорення, переконання, компромісу.

Не менш важливо, щоб громадяни вважали рішення, досягнуті конституційним шляхом, важливішими за перемогу власної точки зору. Без такої поваги до демократичних процедур більшість принципів демократії не спрацьовують. Розмаїття думок мало для створення демократії: у разі прийняття окремими фракціями протилежних догм наслідком буде не демократія, а

громадянська війна. Сприяти цьому може виховання неформальних норм поведінки, толерантності, здатності до компромісу.

Для заохочення відповідальності особи за власні дії та долю в цілому доцільно змінити спрямування соціальної політики. Більш прийнятним, на нашу думку, буде сприяння підприємницької діяльності, комерційних форм благодійності та меценатства шляхом надання пільг приватному капіталу, аніж державне фінансування соціально незахищених осіб, неприбуткових організацій за рахунок збільшення податкових зборів. Забезпечення гідного рівня освіти, неупереджену щодо становища громадян в суспільстві може бути ефективним засобом реалізації всіх перелічених умов.

Висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Таким чином, формування інституту громадянства є необхідною передумовою демократичних цінностей та ефективного функціонування демократичних політичних інститутів. Його наявність обумовлена рівнем громадського виховання, формуванням специфічного типу політичного лідерства, локальними громадськими зборами, відкритістю та легкістю обігу політичної інформації, застосуванням референдумів та обговорень, електронного голосування, мобілізації мас на політичні дії.

При цьому важливо прагнути до стимулювання міжгрупових горизонтальних зв'язків, забезпечення мережевого характеру громадських організацій, які охоплюють всі сфери суспільного життя, створення умов для взаємовигідної кооперації. Відчуття громадської активності покликане оптимізувати економічну діяльність, запобігати корупції, приховуванню податків.

Джерелами соціального капіталу в Україні можуть стати вже існуючі традиційні угруповання, такі як сімейний бізнес, згуртовані етнічні меншини, профспілки. Водночас, доцільно залучати нові форми об'єднання та комунікації, зокрема електронні засоби.

Перспективним напрямком досліджень є з'ясування ролі децентралізації у процесі формування демократичних цінностей. Адже поставлені вище завдання найлегше реалізувати на місцевому рівні, де можлива безпосередня політична і громадська участь, пряма причетність до проблем, які потребують вирішення спільними зусиллями, а довіра між суб'єктами певних процесів виникає в результаті особистого знайомства.

Бібліографічний список:

1. Гаєк Ф.А. Конституція свободи. / Ф.А. Гаєк – Львів: Літопис, 2002. – 556 с.
2. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Хантингтон С.; [Пер. с англ. Л.Ю. Пантиной] – М.: РОССПЭН, 2003. – 365, [2] с. – (Университетская библиотека). – (Российская политическая энциклопедия).
3. Закария Ф. Будущее свободы: либеральная демократия в США и за их пределами. / Закария Ф.; Центр исследований постиндустриального общества; [пер. с англ. В.Л. Иноземцев]. – М: Ладомир, 2004. – 383 с. – (Журнал "Свободная мысль-XXI").
4. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Инглхарт Р., Вельцель К. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с. – (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).
5. О'Доннелл Г. Делегативная демократия / Г. О'Доннелл // Пределы власти. – 1997. – №2-3. – С. 28-34.
6. Патнам Р. Творения демократії: Традиції громад.активності в сучасній Італії. / Патнам Р., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. – [Пер. з англ. В. Ющенко]. – К: Ви-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302с.
7. Бабкіна О.В. Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. [Відп. Ред. О.В.Бабкіна]. – Випуск 17: збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. – С. 3-17.
8. Бульбенюк С. Формування культури громадянськості українства в умовах розвитку «молодої демократії» / С. Бульбенюк // Studia Politologia Ukraino – Polona. – 2015. – Вип. 5 – С. 201-207.
9. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014) : монографія / Ю. В. Мацієвський. – Чернівці : Книги – XXI, 2016. – 552 с.
10. Новакова О.В. Формування нової ідеології політичної участі українців / О.В. Новакова // Studia Politologia Ukraino – Polona. – 2015. – Вип. 5 – С. 194-201.
11. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія / М. М. Розумний. – К. : НІСД, 2016. – 196 с.
12. Политические институты на рубеже тысячелетий XX в. – XXI века. / [Борисюк В. И., Вайнштейн Г. И., Городецкая И. Е. и др.]. – [2-е изд., стер.] – Дубна: ООО «Феникс+», 2005. – 480с.
13. Опитування громадської думки : Посібник для журналістів і політиків / [уклад.,ред. І. Бекешкіна; пер.з англ. Т. Герасименко]. – К. : Фонд "Демократичні ініціативи", 2005. – 88с.

14. Проценко О. Походження свободи. / Проценко О., Чепинога В. – К: Ви-во «Смолоскип», 1996. – 140 с.

15. Цінності українців pro et contra реформ в Україні. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1850963-78799c8650906a9dd662cee6db323ee1.html

Haponenko V.A. Value abbreviations for the functioning of democratic political institutes in Ukraine

The article analyzes the interconnection of political values and the effectiveness of democratic political institutions. The expediency of considering freedom of expression as the main value in the structure of democratic political culture is substantiated. It is proved that democratic institutions can function effectively only if they are in line with the public values of citizens. Historical facts show that both values and democratic institutions can be primary. However, in conditions of hybrid political regimes, despite the formal presence of democratic institutions, values remain authoritarian in connection with the establishment of informal, non-institutionalized political relations.

A hypothesis concerning the rapid formation of democratic values during the Revolution of Dignity has been refuted. In Ukraine, due to the long authoritarian past, the leading feature of political culture is state paternalism, social apathy, lack of personal responsibility and initiative. Therefore, despite the significant activation of social capital, citizens have resorted to non-conventional forms of political participation, which testifies to the hybrid non-institutionalized nature of democracy. At the present stage, the vast majority of citizens are inclined to adhere to democratic values for the sake of security. This is due to the crisis of the functioning of the political system, constant social shifts and conflicts.

It is indicated on the necessity of solving the value dilemma of freedom versus security in the context of further institutionalization of democracy. It is revealed that the main mechanism of stimulation of personality self-expression is based on the activation of social capital through the development of alternative forms of group identification, the creation of a network of voluntary organizations, and the establishment of horizontal communicative ties.

Key words: *political institutions, institutionalization of democracy, hybrid political regime, political values, ideological vacuum, individual autonomy.*